

УДК 343.195«19»(477)

ПРАВОВА ПРИРОДА СУДУ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ ЗА СУДОВИМИ СТАТУТАМИ 1864 р.

О. Сидорчук

*Генеральна прокуратура України
вул. Різницька, 13/15, 01601 Київ, Україна*

Узагальнено історичні етапи зародження та становлення суду присяжних у Європі, зокрема, в Англії та Франції. Розглянуто мотиви доцільності створення цього суду у царській Росії за судовими статутами 1864 р. Проаналізовано основні положення суду присяжних, що їх дискутували вчені України. Розкрито його правову природу.

Ключові слова: суд, присяжні, засідателі, правова природа, формування, місія.

Розвиток судової системи України буде ефективним за умови врахування нею всіх складових, зокрема, суду присяжних. У цьому разі доцільно спиратися як на зарубіжний, так і вітчизняний історичний досвід. Україна цей досвід набула згідно із Судовими статутами 1864 р., які ввела і використовувала у судовій практиці царська Росія.

Історико-правові дослідження про підготовку, створення та діяльність суду присяжних царської Росії дають змогу охарактеризувати правову природу цього суду, який був чинним в Україні. Для розкриття правової природи цього суду потрібно детально розглянути його призначення (місію), характерні риси та завдання присяжних засідателів.

Перші відомості про суд присяжних отримуємо з вивчення судоустрою Стародавньої Греції та Риму. На думку багатьох учених, колегія геліастів у суді Стародавньої Греції та журі кодексів у суді Стародавнього Риму були прообразом суду присяжних [1]. Інші вчені переконують, що складовою сучасної теорії судочинства є англо-американська та франко-германська (континентальна) моделі суду присяжних [2]. Безперечно, кожна з цих моделей – результат історичного надбання, втілення тією чи іншою мірою елементів уже наявних моделей [2, с. 13]. Зауважуючи згадані підходи, можна стверджувати, що суд присяжних почав формуватися з утвердженням держав, розвитком у них судової влади, відповідно, у суспільствах з умовами демократії [3].

Більшість дослідників переконані, що суд присяжних має нормандське походження [4, с. 218]. Звідти він поширився в Англію і там під впливом місцевих умов розвинувся у важливий судовий інститут.

Під час здійснення реформи в Англії Генріхом II було сформовано систему суду присяжних, якій належала позитивна роль у поширенні загального права. За його правління відмовилися від судового поєдинку як засобу доказування, замість нього відповідач отримав дозвіл шерифа приводити свідків, котрі, присягаючи, давали пояснення, що були покладені в основу судового вироку. Англійський король Генріх II зробив суд присяжних постійним інститутом з розгляду кримінальних і цивільних справ [5].

Англійський середньовічний судовий процес відбувався за такими правилами: якщо спір стосувався права на володіння землею, позивач для розпочинання судового процесу просив канцлера надати йому правовий лист, щоби він його вручив відповідачеві. Останній, отримавши цього листа і повідомлення про суд, мав з'явитися до нього. У його присутності позивач усім повідомляв зміст листа.

Якщо відповідач наполягав на тому, що справа має розглядатися у суді, переговори припиняли і сторони зверталися до канцлера за новими листами. Відповідач також просив про надання йому листа, що захищав його від намагання позивача розпочати процес в іншому суді. На підставі цих листів шериф викликав чотирьох лицарів, котрі мешкали поряд. Вони в присутності сторін обирали 12 односельців, з яких утворювався суд присяжних. Після присяги суд висловлював свою думку про те, хто зі сторін має більше прав. Суддя на основі висловленої загальної думки присяжних виносив вирок [6].

Згодом для посилення королівської влади Генріх II передав королівським судам низку повноважень судів сотень, графств, церковних і баронських судів. Це було оформлено законодавчо на основі видання у 1166 р. Кларендонської асизи та 1176 р. – Нортхемптонської асизи, яка доповнила попередню. Обвинувальне журі здійснювало розслідування через 12 повноправних людей сотні й чотирьох повноправних людей села у графствах і сотнях. Журі мало повноваження заарештувати обвинувачених або віддати їх на поруки сеньйору.

З цього доходимо висновку, що на початковому етапі становлення суду присяжних в Англії присяжні були своєрідними свідками і підтверджували відомі їм до розгляду суду обставини про злочин. Суддями присяжні стали лише у XII ст. після того, як отримали право вислуховувати показання свідків й інші докази та вирішувати на їх підставі справу своїм вердиктом [3, с. 23]. Виникнення інституту присяжних з обізнаних осіб було відображено в англійському процесі у вигляді положення про те, що присяжні судять тільки про факт, а коронні судді – про право [7, с. 11].

На формування суду присяжних позитивно вплинула французька судова система, що стала результатом історії 20-ти століть і часто була бурхливою, але завжди була спрямована на вдосконалення процесуальних норм, незважаючи на те, що досягти цього було нелегко [8].

Джерела зауважують значне подібнення судових повноважень у період Середньовіччя, відсутність чіткого розмежування судових інстанцій, коли кожен володар прагнув бути суддею.

Поряд зі звичаєвими судами 1791 р. у Франції запроваджено суди присяжних. У 1793 р. для Парижа і чотирьох департаментів встановлено революційний трибунал з участю присяжних, яких призначав конвент. Допускалися захисники лише для захисту патріотів, котрі потрапили під поганій вплив, а стосовно замовників, то їх захисники не призначалися [9, с. 243].

Конвент прийняв постанову: присяжні мають право, якщо розгляд справи триває понад три дні, не заслуховувати подальших пояснень свідків та виправдань підсудних, вважати справу достатньо з'ясованою і постановляти свій вирок. Стосовно забезпечення права на захист конвент постановив: хто не захоче добровільно з'явитися на суд, буде позбавлений права захищати.

Досліджуючи правову природу суду присяжних царської Росії, зазначимо, що вона формувалася під впливом правових засад суду присяжних, який діяв на той час у європейських країнах. Необхідність впровадження цього суду в судову практику Російської імперії, його правові основи були обґрунтовані такими видатними фундаторами судової реформи, як Д. Ровінський, С. Зарудний та ін. [10, с. 107–110].

У науковій праці «Загальні міркування про склад кримінального суду» С. Зарудний обґрунтував доцільність створення суду присяжних у царській Росії [1]. Розглядаючи сутність судочинства, С. Зарудний акцентував на тому, що судові рішення мають користуватися у суспільстві довірою, потрібною для уряду як головної умови загального спокою в державі. Поділивши елементи судових рішень на ті, що завжди користуються загальною суспільною довірою, та на ті, котрі

викликають незадоволення судом, автор зазначав: кожен із них складається з двох частин, якими позначаються дві різні дії суду: 1) суворе застосування завчасно визначеного, зрозумілого і всім відомого закону; 2) виявлення та визначення тих суперечливих суспільних відносин, які мають врегулювати закон. Аналіз цивільних і кримінальних справ дав змогу йому дійти висновку, що у кримінальних справах протилежними сторонами є уряд і приватна особа. На кримінальні справи звертається загальна увага, від правильності їх вирішення залежить рівень загальної довіри, а тому такі справи мають бути розглянуті складом суду, який би не залишив і тіні недовіри до правильності його рішень. Це стало підставою для визначення головного начал судочинства, зокрема, кримінального.

Перше начало судочинства полягає у розв'язанні питання: яким має бути склад кримінального суду? С. Зарудний зазначав, що для досягнення загальної довіри до суду, зокрема кримінального, потрібно відповісти на запитання: за яких умов досягається загальна довіра до судових рішень? Такими умовами він називав: 1) кількість членів суду; 2) право обвинуваченого заявити відвід суддям; 3) склад суду повинен бути двоякий – постійний і змінний. Суддя, якому заявлено відвід, не повинен належати до постійного складу суду. Такі судді мають змінюватися. Трактуючи третю умову, С. Зарудний зазначав, що твердість, непохитність і суворість у рішеннях є важливими, але недостатніми умовами досягнення довіри. Потрібні ще глибокі знання всіх життєвих складностей, гуманне ставлення до неминучої людської слабкості. І, нарешті, необхідно пам'ятати, що немає правил без винятків. Відповідно до того, як у всякому судовому рішенні, два елементи – правильне застосування закону та з'ясування факту, так само суд має складатися з двох елементів: один має формувати загальний напрям суду – чіткість, непохитність і суворість, а інший – звертати ці необхідні умови з різними обставинами буденного життя. З огляду на це штат суду має бути двояким: постійним (його призначає уряд) і змінним (вибирається місцевими жителями). Крім того, судді, котрим заявляється відвід, не мають залежати від уряду. Постійні судді мають застосовувати закон, а змінні – вирішувати суперечки між суб'єктами правовідносин. Сукупність цих умов, на думку автора, допомагала досягненню ще однієї умови – неупередженості суду.

Уряд, що довірив присяжним судову владу визнавати винних у злочинах і призначати їм покарання за встановленими законами, не міг бути антинародним. Він відмежовував себе від моральної відповідальності за ті помилки або провини, що їх могли допустити судді, вибрані урядом, і які отримують від нього платню. Судова влада у такий спосіб забезпечує громадський порядок і гарантує свободу та спокій громадян. Якщо ж судова влада погано організована, тоді вона руйнує порядок, обмежує свободу і знищує спокій громадян. Така небезпека усувається заснуванням суду присяжних [12, с. 128].

Отже, головною підставою введення суду присяжних у судову практику царської Росії була необхідність участі народу в здійсненні судочинства як запорука громадського спокою у державі. На підставі аналізу результатів практичної діяльності та теоретичного підґрунтя означених базових двох форм участі народу в здійсненні правосуддя російські юристи та вчені обрали для Російської імперії суд присяжних, який діяв на той час у більшості європейських країн і характеризувався позитивним досвідом роботи [13, с. 11].

Правові питання, що їх вирішували присяжні засідателі за Судовими статутами 1864 р., полягали у визначенні ними наявності в інкримінованому діянні складу конкретного злочину та винуватості чи невинуватості підсудного у його вчиненні [14, ст. 755]. У цьому разі поєднано правові вимоги англійського та французького законодавства до суду присяжних. За англійським законодавством присяжні визначали

лише наявність події злочину і чи вчинив його підсудний, а за французьким – винуватість підсудного у злочинному діянні, що є предметом обвинувачення [3, с. 49].

Зазначені вимоги до функцій англійського та французького судів присяжних реалізувалися за допомогою відповідних організаційно-правових форм участі народу в здійсненні судової влади – англо-американської та франко-германської, кожна з яких є результатом історичного розвитку цього суду [15, с. 13]. Навколо перелічених форм упродовж усього терміна функціонування суду присяжних у царській Росії тривала наукова дискусія між його прихильниками і противниками, котрі або повністю заперечували доцільність будь-якої участі народу в здійсненні судової влади, або ж підтримували цю ідею у формі змішаної колегії представників народу та коронних суддів. Власне, на основі аналізу змісту протилежних наукових поглядів можна чітко означити правову природу присяжних.

Відомо [16], що в історії людської цивілізації були такі форми участі народу в судовій владі: 1) суд усього народу; 2) судні мужі, або шефмени старого германського права; 3) станові суди; 4) судові засідателі або шефмени нового германського права; 5) присяжні засідателі. Характерною особливістю народної участі в судовій діяльності є те, що вона забезпечується внаслідок залучення до неї кращих із повноправних громадян [3, с. 12]. Окрім того, упродовж тривалого періоду вдосконалення судочинства ця участь змінювалася. Якщо спершу судочинство народу виглядало засобом політичного владарювання натовпу, то згодом воно трансформувалося безпосередньо в суд, в якому найреальніше забезпечувалися право й інтереси сторін і справедливо здійснювалося правосуддя [15, с. 46].

Виконаний нами аналіз наукової дискусії про діяльність суду присяжних засвідчує, що закладені у Судових статутах 1864 р. положення про місію присяжних та їх участь у здійсненні правосуддя, з одного боку, піддавалися критиці, з іншого – відстоювалися закладені положення [17]. Зокрема, основні пропозиції стосовно уточнення завдань присяжних засідателів були такими: 1) звуження компетенції суду присяжних; 2) усунення цього суду від справ, у яких підсудний визнавав свою вину; 3) встановлення контролю коронним судом вердиктів присяжних; 4) об'єднання суду присяжних і коронного в одну колегію [18, с. 76–79]. Тому робимо висновок, що пропозиції виникли внаслідок таких основних «недоліків», сформульованих противниками суду присяжних: 1) суд присяжних не здатний вирішити справу за розумним переконанням, оскільки його суть ґрунтується на теорії розмежування питань факту і права, а ця теорія є застарілою, адже повне розмежування згаданих питань є неможливим (Феррі – представник італійської антропологічної школи) [18, с. 4]; 2) суд присяжних має недолік: через свою особливість він непередбачуваний – немає можливості завчасно стверджувати, що винний буде засуджений, а невинний – виправданий (Гарофало – представник цієї ж школи) [18, с. 5]; 3) згаданий суд має обмежену компетенцію у зв'язку зі складністю в організації, розширення компетенції потребує залучення великої кількості людей до судової діяльності, а це негативно позначається на суспільстві (Шварц та Білдінг – представники Німеччини) [18, с. 5]; 4) членам суду не притаманна усвідомлена відповідальність, вони не наділені почуттям законності, що розвивається лише на основі практики, якої не мають присяжні (Шварц і Білдінг) [18, с. 11]; 5) суд присяжних є революційно-демократичною формою суду; він не сумісний з наявною в Росії формою правління; його творці мали на меті політичні цілі, їх доводи не ґрунтуються на даних науки (Фукс – Росія) [18, с. 13]. Детальний аналіз перелічених основних аргументів противників суду присяжних, виконаний М. Чубинським, дав змогу обґрунтувати контраргументи, зміст яких переконує в доцільності введення суду присяжних. Наведемо стосовно кожного аргумента проти суду присяжних контраргументи М. Чубинського.

Так, розглядаючи аргументи професора Феррі, автор переконаний, що окреслені ним недоліки є частковими і не можуть бути визнані органічними для цього суду. Вони легко усуваються. «Для справ складніших можна, зрештою, сформувати суд присяжних з особливого списку, так званих спеціальних присяжних з підвищеним освітнім цензом» [18, с. 6]. Отже, на думку М. Чубинського, вдосконалюючи систему формування суду присяжних, можна усунути часткові його недоліки. Очевидно, з цією думкою не погодитися неможливо.

Аргументація недоліку непередбачуваності результатів суду непереконлива тому, що Гарофало ґрунтувався на аналізі суду присяжних Франції, де на суді не турбувалися про критичне ставлення присяжних до надання доказів. В інших державах досвід засвідчує протилежне, тобто достатнє вміння присяжних виносити рішення на основі розумної оцінки наданих суду доказів. Для більшої переконливості автор наводив ставлення присяжних до доказів у судах Німеччини, Англії, Італії та Росії. Завершуючи аналіз аргументів антропологічної школи противників суду присяжних стосовно невмотивованості їх вердиктів та наукової необізнаності, М. Чубинський зазначав: «Мотивування кримінальних вироків, звичайно, є поверховим і довільним; іншим за колегіального рішення воно бути не може... Якщо ж нам скажуть, що через відсутність мотивування у рішеннях присяжних існує сваволя, ми відповімо, що у справі боротьби зі сваволею мотивування не допоможе; проти такої сваволі придатними і належними засобами є добре, доступне розумінню народу і не розбіжне з його поглядами кримінальне законодавство, а також висока якість коронних суддів, які діють разом з присяжними і скеровують процес, особливо їх голови» [18, с. 9]. Розглядаючи питання про наукову необізнаність присяжних, автор аргументував, що для вирішення фактичних питань справи потрібно мати совість і здоровий глузд, а медичні, антропологічні та юридичні дані без особливих труднощів сприймуть присяжні у судовому засіданні.

Відносно зауважень третьої групи, то вони не можуть похитнути суд присяжних за його сутністю. Окрім того, зазначав автор, суд присяжних не потрібний для всіх справ, а лише для найважливіших, результат яких може суттєво вплинути на долю підсудного.

Щодо відсутності практики у присяжних засідателів, М. Чубинський вважав це зауваження недостатньо аргументованим, адже, по-перше, відчуття законності розвивається не лише практикою, а формується у людини на основі здорового глузду та моральних принципів; по-друге, відповідальність у присяжних не залежить від їх посади, а, як переконує практика цього суду, зумовлюється усвідомленням відповідальності перед совістю та громадською думкою [18, с. 11].

Критикуючи погляди Фукса, М. Чубинський, проаналізувавши історичний досвід суду присяжних в Англії довів, що цей суд у жодному разі не можна визнати «революційно-демократичним». Історичним досвідом діяльності суду присяжних у таких країнах з монархічною формою правління, як Англія, Австрія, Іспанія та Німеччина, нівелюється зауваження про його несумісність з формою державного правління в Росії.

Отже, на підставі аналізу аргументів противників суду присяжних і контр-аргументів його прихильників виокремимо ті правові питання, навколо яких відбувалася дискусія і які формували його правову природу. По-перше, як уже було зазначено, на суд присяжних царської Росії покладали завдання визначити не лише факт наявності чи відсутності злочинного діяння та належності його підсудному, що стосується питання факту, але й винуватість чи невинуватість підсудного у вчиненні злочинного діяння, що стосується питання права. По-друге, стосовно мотивування кримінальних вироків, то, за Судовими статутами 1864 р., присяжні засідателі

вносили вирок за власним сумлінням, а їх рішення були колегіальними. Численність народних суддів стала запорукою вірогідного винесення вироку, узгодженого із суспільною свідомістю населення тієї території, звідки походили присяжні засідателі. По-третє, для обґрунтування рішень за сумлінням практичний (юридичний) досвід присяжних не є обов'язковим. Важливо, на наш погляд, щоб їхня мораль і сумління узгоджувалися із суспільною мораллю більшості населення. Це досягалось дотриманням цензу, який висувався до присяжних, зокрема вимог до їх віку. Очевидно, що громадяни віком понад 25 років характеризуються достатнім життєвим досвідом, потрібним для здійснення правосуддя, мають сформовані мораль і сумління.

Отже, до головної місії (функції) суду присяжних належало визначення винуватості чи невинуватості підсудного у здійсненні інкримінованого йому злочину (ст. 755) [19]. Для виконання зазначеної місії голова суду в запитувальному листі ставив відповідні запитання до присяжних засідателів. Питання про винуватість підсудного вважалося основним завданням, яке вирішували присяжні засідателі. Це також сукупне запитання без попередніх запитань має право поставити голова суду, якщо ні в кого не викликає сумніву, що злочинне діяння насправді відбулося, воно здійснене підсудним і має бути розтлумачене як його провина (ст. 754) [19].

Висновки. 1. Правова природа суду присяжних удосконалювалася впродовж історичного періоду його становлення у країнах з розвинутою демократією. 2. Правова природа суду присяжних в Україні за судовими Статутами 1864 р. за безпечувала участь громадян у кримінальному судочинстві, оцінення присяжними результатів змагання обвинувачення і захисту у судовому процесі, колегіального винесення вердикту на основі встановлення наявності злочину, належність його підсудному, його винуватості та можливого пом'якшеного покарання. 3. Правова природа суду присяжних в Україні за судовими Статутами 1864 р. уможливила досягнення його місії – суспільну довіру до судових рішень, що є вкрай важливою для судової системи сучасної Української держави.

Список використаної літератури

1. *Кондратчик А. Л.* Английский суд присяжных : исторические корни и эволюция / А. Л. Кондратчик // Сов. государство и право. – 1991. – № 6. – С. 133–138.
2. *Захонский Л. А.* Теоретические модели суда присяжных (на Западе и в России) / Л. А. Захонский, А. В. Понивайлова. – Владивосток : Изд-во Дальневосточ. гос. ун-та, 2000. – 78 с.
3. *Русанова І. О.* Суд присяжних в Україні : проблеми становлення та розвитку : монографія / І. О. Русанова. – Х. : Інжек, 2005. – 184 с.
4. *Чельцов-Бебутов М. А.* Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах / М. А. Чельцов-Бебутов. – М. : Юрид. лит., 1957. – 840 с.
5. *Берман Г. Дж.* Западная традиция права: эпоха формирования / Гарольд Дж. Берман. – 2-е изд. – М. : ИНФРА М-НОРМА, 1998. – 624 с.
6. *Аннерс Э.* История европейского права / Эрих Аннерс. – М. : Наука, 1994. – 397 с.
7. *Радутная Н. В.* Присяжный заседатель в уголовном процессе / Н. В. Радутная // Рос. юстиция. – 1994. – № 3. – С. 2–5.
8. *Гловацький І. Ю.* Адвокатура зарубіжних країн (Англія. Німеччина. Франція) / І. Ю. Гловацький. – К. : Атіка, 2007. – 587 с.
9. *Śliwiński S.* Proces karny. Część ogólna / Śliwiński Stanisław. – Warszawa, 1936.
10. *Набоков В. Д.* Работы по составлению Судебных уставов. Общая характеристика судебной реформы / В. Д. Набоков // Судебная реформа / ред. Н. В. Давыдов, Н. Н. Полянский. – М. : Объединение, 1915. – Т. 1. – С. 303–353.

11. Зарудный С. И. Общие соображения о составе уголовного суда / С. И. Зарудный // Работы о преобразовании судебной части в России. – СПб., 1862. – 256 с.
12. Джаншиев Г. А. С. И. Зарудный и судебная реформа / Г. А. Джаншиев. – М. : Тип. Е. Гербень, 1889. – 176 с.
13. Кистяковский А. Ф. О значении судебной реформы в деле улучшения уголовного правосудия / А. Ф. Кистяковский. – К., Университетская типография, 1870. – С. 11.
14. Полное собрание законов Российской империи : С. 2-е. – СПб. : Тип. II отделения собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867.
15. Палаузов В. Н. Постановка вопросов присяжным заседателям по русскому праву / В. Н. Палаузов. – Одесса : Юрист, 1885. – Ч. 1. – 112 с.
16. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – СПб. : Тип. М. Стасюлевича. – 1896. – Т. 1. – 556 с.
17. Кульчицкий В. Суд присяжных і наукова думка про нього в Україні після судової реформи 1864 р. / Володимир Кульчицкий, Олег Сидорчук // Право України. – 2003. – № 6. – С. 125–128.
18. Чубинский М. П. Современная борьба взглядов за и против суда присяжных и реформаторские попытки в этой области / М. П. Чубинский. – К. : Тип. император. унта Св. Владимира, 1897. – 32 с.

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА СУДА ПРИСЯЖНЫХ В УКРАИНЕ ПО СУДЕБНЫМ УСТАВАМ 1864 г.

А. Сидорчук

Генеральная прокуратура Украины

ул. Резницкая, 13/15, 01601 Киев, Украина

Обобщены исторические этапы зарождения и становления суда присяжных в Европе, в частности, в Англии и Франции. Рассмотрены мотивы целесообразности создания этого суда в царской России по Судебным уставам 1864 г. Выполнен анализ основных положений суда присяжных, которые обсуждались учеными Украины. Раскрыта его правовая природа.

Ключевые слова: суд, присяжные, заседатели, правовая природа, формирование, миссия.

LEGAL NATURE OF THE JURY COURT IN UKRAINE UNDER THE JUDICIAL STATUTES OF 1864

A. Sydorchuk

General Prosecutor's Office of Ukraine

Str. Riznytska, 13/15, UA – 01601 Kyiv, Ukraine

The historical stages of the origin and evolvement of the jury court in Europe, i.e. in England and France are generalized. The motives of admissibility of this kind of court establishment in Tsarist Russia under the judicial statutes of 1864 are regarded. The basic provisions of the jury court, disputed by the Ukrainian scholars, are analyzed. Its legal nature is revealed.

Key words: court, jurymen, assessors, legal nature, formation, mission.

Стаття: надійшла до редакції 13.03.2013

прийнята до друку 29.04.2013